Segle xx. Revista catalana d'història, 4 (2011), 143-160 ISSN: 1889-1152

Les tres esferes. Cap a un model de la nacionalització a Espanya

Alejandro Quiroga[1]
Universidad de Alcalá de Henares
Newcastle University

Papá, ¿por qué somos del Atleti?

Introducció

L'any 2001 el Club Atlético de Madrid va llançar una campanya publicitària per a captar abonats. La promoció televisiva fou encapçalada per un anunci en què un nen preguntava al seu pare per què eren de l'*Atleti*. La reacció del pare era d'allò més significativa: incapaç de donar-hi una resposta, es limitava a mirar el fill tot sorprès. Tot seguit, una fosa en negre deixava pas a un rètol en blanc en què es podia llegir: «*No es fácil de explicar. Pero es algo muy muy grande*». Les identitats nacionals, com les futbolístiques, no són fàcils d'explicar i una part del seu poder rau, precisament, en el fet que la gran majoria de les persones les conceben com a naturals, heretades, com quelcom en què no cal pensar-hi. Tanmateix, les identitats nacionals, com les futbolístiques, són adquirides, apreses i artificials. Els individus no neixen amb unes identitats nacionals determinades, sinó que les adquireixen, juntament amb altres tipus d'identitats, al llarg de la vida. Els individus es «nacionalitzen» en la mesura que incorporen la nació com a part de la seva identitat. I ho fan mitjançant complexos processos històrics en els quals les identitats nacionals es creen, es transmeten i es transformen en tots els àmbits de les societats contemporànies.

[1] Alejandro Quiroga participa en els projectes «Imaginarios nacionalistas e identidad nacional española en el siglo XX», HAR2008-06252-C02-02 i «Catolicismo y secularización en la España del Siglo XX», HAR2008 02405/HIST, ambdós finançats pel Ministeri de Ciència i Innovació. L'autor agraeix a Miguel Ángel del Arco la seva ajuda en l'elaboració del text.

Com bé assenyalen Fernando Molina i Miguel Cabo a «*Donde da la vuelta el aire*: reflexions sobre la nacionalització a Espanya», l'anàlisi dels processos de transmissió d'identitat a Espanya va començar a tenir vigor en la dècada dels noranta, quan els historiadors van debatre des d'un pla essencialment teòric els processos de transmissió de la identitat nacional espanyola. Si bé hi van haver certes diferències quant a les raons que havien portat a aquesta situació, la conclusió àmpliament compartida va ser que el procés de nacionalització de masses a Espanya havia estat «feble» comparat amb altres països europeus.[2] El text de Fernando Molina i Miguel Cabo repassa els elements fonamentals de la tesi de la feble nacionalització, analitza les crítiques a què ha estat sotmesa en l'última dècada i conclou amb unes reflexions sobre la falta de consolidació d'un paradigma alternatiu**.** Es tracta d'un article molt sòlid, obra de dos bons coneixedors del tema de les identitats, en el qual es vinculen amb encert els creadors de la teoria de la feble nacionalització de masses amb la generació d'historiadors que va protagonitzar la transició a la democràcia i que actualment encapçalen els estrats acadèmics de la universitat espanyola. Una generació que, generalment a partir d'un enfocament marxista, va interpretar la història contemporània d'Espanya com un cúmul de fracassos. Segons els defensors de les tesis del fracàs hispà, les revolucions burgeses, industrials i agrícoles no s'hi havien dut a terme d'una manera competent, Espanya no s'havia modernitzat al mateix ritme que altres països del seu entorn i, per tant, un Estat liberal feble havia estat incapaç de nacionalitzar eficaçment els seus ciutadans. Espanya era excepcional en el marc europeu.

La revisió de la historiografia del fracàs i del *Sonderweg* espanyol va arribar acompanyada d'una revisió de la tesi de la feble nacionalització. Com bé assenyalen Molina i Cabo, la crítica es va fer en quatre àmbits. En primer lloc, el «gir local» ens va ensenyar que les identitats regionals eren tan artificials, com a construcció històrica, com les nacionals. A més a més, la identitat regional era perfectament compatible amb la nacional: la majoria dels ciutadans sentien una mena de «doble patriotisme» i el regionalisme no era necessàriament l'antesala del nacionalisme subestatal. En tercer lloc, la reconsideració de l'impacte de les vies de nacionalització clàssiques ens va mostrar que l'Església havia estat una institució determinant en el procés de nacionalització. La revisió del paper eclesiàstic va facilitar que es començaren a tenir en compte altres vies informals de nacionalització a part de l'Estat. La mateixa pràctica religiosa, per exemple, va

[2] Cosa que ja es va apuntar en el debat entre Borja de Riquer i Juan Pablo Fusi. Vegeu B. de Riquer. «Sobre el lugar de los nacionalismos-regionalismos en la historia contemporánea española», *Historia Social*, 7 (1990), p. 105-126 i J. P. Fusi. «Revisionismo crítico e historia nacionalista (A propósito de un artículo de Borja de Riquer)», *Historia Social*, 7 (1990), p. 127-134. De manera més explícita a B. de Riquer. «La débil nacionalización española del siglo XIX», *Historia Social*, 20 (1994), p. 97-114 i J. P. Fusi. «Centralismo y localismo: la formación del estado español», a G. Cortázar (ed.). *Nación y Estado en la España liberal*. Madrid: Noesis, 1994, p. 77-90.

ser capaç amb els seus ritus i els seus mites de construir identitats en què els subjectes podien participar de manera activa. D'altra banda, l'oci, l'esport i la cultura foren àmbits en què es van construir identitats nacionals més enllà de l'acció oficial i de vegades contraposades a la idea oficial de nació promoguda per l'Estat. Finalment, la crítica al caràcter unidireccional descendent de la tesi de la feble nacionalització, en la qual s'assumia que l'Estat i les elits transmetien de dalt a baix la idea de nació a uns camperols merament passius, ha obligat a replantejar l'anàlisi. Actualment la nacionalització s'entén com un conjunt de processos en què es negocien, es discuteixen i es transformen identitats entre l'Estat i els ciutadans de dalt a baix, però també de baix a dalt.

Molina i Cabo tanquen el seu article amb la constatació que malgrat les sòlides crítiques que ha patit el paradigma de la feble nacionalització en l'última dècada, la historiografia no ha produït una nova síntesi que supleixi completament la teoria anterior. I suggereixen que cal sintetitzar les tesis revisionistes per proposar una visió alternativa que subratlli la complementarietat entre els canals de nacionalització impulsats des de l'Estat i els originats en la societat civil. Des del nostre punt de vista, part del problema a l'hora de formular una síntesi de conjunt que es contraposi a la prèvia és que no hi ha una teoria de la nacionalització de masses que es pugui aplicar a diversos casos. És cert que el clàssic estudi d'Eugen Weber sobre la III República francesa es va emprar com a exemple per comparar processos de nacionalització a diversos països —d'Espanya a Rússia, passant per Perú i Mèxic— però no és menys cert que l'historiador romanès mostrava poc interès, a *Peasants into Frenchmen*, per crear un model teòric. Per a Weber, si la nacionalització de les masses a França s'assemblava a alguna cosa era als processos de colonització a Àfrica i Àsia.[3]

Compartim les crítiques de Molina i Cabo al paradigma de la feble nacionalització i sobre això no tenim molt a afegir. La nostra contribució en aquest debat consisteix a aportar-hi alguns elements per a l'elaboració d'una teoria de la nacionalització de masses a Espanya. No es tracta de detallar aquí una nova teoria sobre el procés de nacionalització de masses, però sí d'esbossar un model d'un sistema de transmissió d'identitats nacionals a Espanya des de la perspectiva històrica.

L'article es divideix en quatre seccions. La primera defineix l'objecte d'estudi i presenta la nacionalització com un procés de transmissió d'identitats que integra un missatge, «la narrativa de nació»; uns canals, les «institucions de nació», i un receptor, l'«individu nacional». La segona part del text proposa l'estudi dels processos de transmissió d'identitats en tres espais de nacionalització: l'esfera pública oficial, l'esfera semipública i l'esfera privada. La tercera ressalta la naturalesa històrica dels processos de nacionalització i assenyala quatre elements a tenir

[3] E. Weber. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press, 2007 (1976), p. 487.

en compte a l'hora de dur a terme l'anàlisi en les tres esferes de nacionalització abans esmentades, val a dir, la naturalesa canviant del concepte de nació; la idea de «renacionalització»; el fet que molts processos de nacionalització siguin, a més, part de processos d'adquisició d'altres identitats polítiques i culturals, i la mateixa dinàmica canviant del procés de nacionalització. L'últim apartat de l'article és una mirada arran de terra al procés de nacionalització i recull una sèrie de reflexions sobre els mecanismes d'adquisició i reproducció d'identitats nacionals a nivell individual en l'àmbit de la quotidianitat.

Cap a un model integrat de la nacionalització de masses

L'objecte d'estudi del procés de nacionalització de masses és la creació, la transmissió i l'assimilació del concepte de nació i les idees que s'hi associen. En el nostre cas d'anàlisi particular, l'objecte d'estudi és la creació, la transmissió i l'assimilació de les identitats nacionals espanyoles i subestatals a Espanya. Partim d'un concepte de nació com a narració, és a dir, com un conjunt de metàfores i imatges que es produeixen i reprodueixen en l'àmbit discursiu. Aquest conjunt de metàfores i imatges es va anar configurant des del final del segle XVIII en diverses narratives mestres que van elaborar un passat nacional per a diversos territoris i comunitats polítiques a tot Europa.[4] A Espanya, els historiadors il·lustrats foren els primers a crear una narrativa nacional moderna, que posteriorment va ser reelaborada i propagada pels liberals, al principi del segle XIX.[5] D'aleshores ençà les diverses idees de nació espanyola s'han desenvolupat en contínua dialèctica amb uns quants «altres», tant externs (francès, anglès, marroquí…) com interns (carlins, liberals, republicans, nacionalistes cubans, catalans, bascos…).[6] Es tracta d'estudiar les idees d'Espanya en relació amb els diversos «altres» per entendre els processos de construcció discursiva de les identitats nacionals.

[4] S. Berger. «The Power of National Pasts: Writing National History in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe», a S. Berger (ed.). *Writing the Nation. A Global Perspective*. Basingstoke: Palgrave, 2007, p. 30-62.

[5] J. Fernández Sebastián. «*Provincia y Nación* en el discurso político del primer liberalismo. Una aproximación desde la historia conceptual», a C. Forcadell, M. C. Romeo. *Provincia y Nación. Territorios del liberalismo*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2006, p. 11-47; P. Ruiz Torres. «La historia del primer nacionalismo español: Martínez Marina y la Real Academia de la Historia», a I. Saz, F. Archilés (eds.). *Estudios sobre nacionalismo y nación en la España contemporánea*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2011, p.19-53. L'ús d'una «narrativa mestra del fracàs» des de la dècada dels noranta del segle XX a F. Archilés. «Melancólico bucle. Narrativas de nación fracasada e historiografía española contemporánea», a Saz, Archilés (eds.). *Estudios sobre nacionalismo*…, cit., p. 245-330.

[6] Uns quants exemples del paper dels «altres», interns i externs, en la formació de la identitat nacional espanyola a X. M. Núñez Seixas, F. Sevillano Calero. *Los enemigos de España. Imagen del otro, conflictos bélicos y disputas nacionales (siglos XVI-XX)*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2010.

En primer lloc, ens centrem en l'anàlisi de l'ús de les idees d'Espanya com a nació. Entenem que el llenguatge i els símbols de la nació, el discurs nacional diguem-ne, modela la consciència nacional d'aquells individus que parlen, escolten i visualitzen aquest tipus de llenguatge i simbolisme. La participació en un discurs nacional, com a emissor i com a receptor, crea una identitat nacional, de la mateixa manera que el llenguatge de classe genera una consciència política i social de classe entre els grups que el comparteixen.[7] Es tracta, doncs, d'estudiar el vocabulari i els símbols referents a la nació espanyola no sols com a reflexos d'una identitat nacional preexistent, sinó com a creadors d'aquesta identitat espanyola. Perquè és mitjançant l'anàlisi del llenguatge quotidià i els seus símbols que podem delinear les consciències nacionals dels espanyols, unes consciències nacionals que —convé recordar-ho— han estat variades, han anat canviant i han respost històricament a idees d'Espanya molt diverses. Aquesta pluralitat de consciències nacionals espanyoles no deixa de ser, a més, un producte dels múltiples discursos d'Espanya i sobre Espanya que s'han generat en els dos darrers segles. I aquesta varietat de discursos, al seu torn, és reflex de la fortalesa de la difusió social que ha tingut la identitat espanyola els segles XIX i XX, i no de la debilitat com sostenien els defensors de la tesi de la feble nacionalització.[8]

Ara bé, no tot és narració i llenguatge en els processos de nacionalització. L'anàlisi de les institucions propagadores d'aquesta narrativa mestra de la nació ha de formar part d'un estudi integrat de la nacionalització a Espanya. El funcionament de les institucions oficials —sistema educatiu, servei militar, transports públics, administració de l'Estat— i de determinades institucions privades —partits polítics, sindicats, l'Església catòlica i associacions culturals, per citar-ne unes quantes— és determinant a l'hora de transmetre, reproduir i modificar les diverses narratives de la nació. Perquè l'aparició d'institucions «nacionals», ja fossin públiques o privades, va estar vinculada a la construcció de l'Estat modern a tot Europa. I lligat al sorgiment d'aquestes institucions nacionals va emergir un «públic nacional», amb la seva opinió pública nacional, la seva premsa nacional i el seu àmbit cultural i d'espectacles nacional.[9] La major o menor efectivitat de les agències oficials i privades a l'hora de transmetre una identitat continua es-

[7] R. Wodak, C. de Rudolf, M. Reisigland, K. Liebhart. *The Discursive Construction of National Identity*. Edimburg: Edinburgh University Press, 1999. La construcció de la identitat regional a través del llenguatge, al capítol de Pierre Bourdie. «Identity and Representations: Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region», a *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Massachusetts: Polity Press, 1991, p. 220-228. Per al cas de la creació d'una consciència de classe per mitjà del llenguatge, T. Childers. «The Social Language of Politics in Germany: The Sociology of Political Discourse in the Weimar Republic», *The American Historical Review*, vol. 95, núm. 2 (1990), p. 331-358.

[8] C. Forcadell, P. Salomón, I. Saz. «Presentación», a C. Forcadell, I. Saz, P. Salomón. *Discursos de España en el siglo XX*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2009, p. 12.

[9] G. Eley, R. G. Suny. «Introduction: From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation», a G. Eley, R. G. Suny (eds.). *Becoming National*. Oxford: Oxford University Press, 1996, p 9.

sent un element important, en tant que determina en molts aspectes fins a quin punt els personatges que viuen en aquesta comunitat imaginada anomenada *nació* estan nacionalitzats i com ho estan.

No volem proposar amb això un estudi de la nacionalització a Espanya centrat únicament en les institucions transmissores i recreadores d'identitat nacional. Juntament amb el missatge, la «narrativa de la nació», i els canals de comunicació, les «institucions nacionals», hem de tenir en compte el receptor, l'«individu nacional». Una anàlisi completa dels processos de nacionalització ha de comprendre l'experiència personal dels subjectes. Hem de centrar-nos aquí a rastrejar el que Ferran Archilés ha anomenat «experiències de nació», és a dir, les vivències per les quals un individu adquireix una identitat nacional, ja sigui a casa llegint una novel·la històrica, en unes vacances amb la família o al col·legi durant una classe de geografia.[10] Perquè és en l'àmbit del subjecte on s'experimenten les identitats nacionals. L'individu és el receptor del missatge nacional i, com a tal, el descodifica i en conforma el significat.[11] Així, l'individu no és un mer subjecte passiu sotmès a un missatge emès des de les altes esferes i desvinculat de la realitat de la seva experiència, sinó que té un paper autònom a l'hora de donar sentit a la seva identitat nacional.

Per fer una anàlisi en què siguem capaços d'integrar el missatge —«la narrativa de nació»—, els canals —les «institucions de nació»— i el receptor —l'«individu nacional»—, al llarg d'un nombre considerable d'anys, necessitem estudiar un col·lectiu relativament petit. L'avantatge de l'estudi d'una comunitat petita és doble. D'una banda, com proposen els historiadors de l'anomenat «gir local», és a l'espai local on la nació es fa present per als ciutadans per mitjà de canals de nacionalització com ara són l'escola, l'ajuntament, l'oficina de correus, el casino, la seu del partit o la parròquia. La nació arriba als individus mitjançada per les institucions locals i aquest procés d'intermediació la fa més pròxima als ciutadans.[12] A més de la seva tasca mediadora, l'espai local també proporciona el

[10] Per a les «experiències de nació», F. Archilés. «¿Experiencias de nación? Nacionalización e identidades en la España restauracionista», a J. Moreno (ed.). *Construir España. Nacionalismo español y procesos de nacionalización*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, p. 127-151; i ídem, «Vivir la comunidad imaginada. Nacionalismo español e identidades en la España de la Restauración», *Historia de la Educación*, 27 (2008), p. 57-85.

[11] S. Hall. «Encoding/Decoding», a S. Baron, M. Denning S. Hall, S. Hall, D. Hobson, A. Lowe (eds.). *Culture, media, language: working papers in cultural studies, 1972-79*. Londres: Routledge, 1980, p. 128-138.

[12] U. Özkirimli. *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2005, p. 49-50. Sobre el vincle entre la construcció d'identitats locals, regionals i nacionals a Espanya, vegeu F. Archilés, M. Martí «La construcció de la regió com a mecanisme nacionalitzador i la tesi de la dèbil nacionalització espanyola», *Afers*, 48 (2004), p. 265-308; M. Martí, M. C. Romeo. «El juego de los espejos o la ambivalente relación del territorio y la nación», a C. Forcadell, M. C. Romeo. *Provincia y Nación. Territorios del liberalismo*. Saragossa, Institució «Fernando el Católico», 2006, p. 51-72; Àngel Duarte. «El municipio republicano: sostén de la democracia y refugio en la tempestad (Algunas consideraciones catalanas y ampurdanesas)», a C. Forcadell, M. C. Romeo. *Provincia y Nación…*, cit., p.

marc perquè es desenvolupen un conjunt de pràctiques que estan directament vinculades amb la reproducció de la identitat nacional.[13] Ens referim a pràctiques polítiques i culturals que es duen a terme en l'àmbit local, com votar en unes eleccions generals o anar al cinema a veure una pel·lícula espanyola, però que remeten a un marc nacional. En aquest sentit, l'espai local no sols és el dipositari mitjançat de l'espai nacional sinó que es converteix en l'espai generador d'identitat nacional.

És potser en l'àmbit de la microhistòria on millor podem analitzar la nacionalització de masses. En el model que proposem a continuació, el seguiment de la transmissió d'identitats es pot fer amb més precisió si el marc d'estudi és un poble o un barri. Concebem aquí la història local com una manera de fer «història total», o almenys «història total» dels processos de creació, transmissió i assimilació identitària. Analitzem el poble o el barri com a espais en què podem vincular allò local amb allò nacional, amb allò regional i amb allò provincial, al mateix temps que ens endinsem en el dia a dia de la comunitat estudiada i les interaccions horitzontals dels seus membres.[14] Es tracta, en definitiva, de minimitzar el camp d'estudi per poder seguir els processos de transmissió i recepció d'identitats en l'àmbit estatal, local i individual.

Les tres esferes de la nacionalització

Per estudiar els processos de transmissió d'identitats proposem l'anàlisi de tres espais de nacionalització: l'esfera pública oficial, l'esfera semipública i l'esfera privada. L'*esfera pública oficial* és aquella en què actuen les institucions oficials, siguin estatals, regionals, provincials o municipals. Aquestes agències nacionalitzadores són l'escola, el servei militar i els diversos serveis de funcionaris, com ara correus, el sistema judicial o els transports públics. Aquests funcionaris són els encarregats de transmetre la idea oficial de nació, tant en una aula contant una determinada versió de la història d'Espanya com a la plaça del poble celebrant el *Día de la Hispanidad*. Aquesta esfera pública oficial és la que ocupa la major part de l'anàlisi del llibre d'Eugen Weber *Peasants into Frenchmen* i respon a un esquema descendent, «de dalt a baix». Tanmateix, també cal tenir en compte que

---

101-119; L. Castells. «Celebremos lo local, celebremos lo nacional. (La política estatuaria en el País Vasco, 1860-1923)», a M. Esteban de Vega, M. D. de la Calle Velasco (eds.). *Procesos de nacionalización en la España contemporánea*. Salamanca: Ediciones de la Universidad de Salamanca, 2010, p. 355-378.

[13] A. Confino, A. Sakaria. «The Local Life of Nationhood», *National Identities*, vol. 4, núm. 1 (2002), p. 9-10. Els estudis pioners en el cas espanyol són els de M. Martí, F. Archilés. «La construcción de la nación española durante el siglo XIX: logros y límites de la asimilación en el caso valenciano», *Ayer*, 55 (1999), p. 171-190 i F. Archilés. «Una nacionalización no tan débil: patriotismo local y republicanismo en Castellón (1891-1910)», *Ayer*, 48 (2002), p. 283-314.

[14] D. Neill, L. M. Todd. «Local History as Total History», *German History*, vol. 20, núm. 3 (2002), p. 373-378.

les idees d'Espanya transmeses en aquesta esfera oficial canvien amb el temps i els agents locals que han de transmetre la idea oficial de nació tenen un marge per a l'adaptació d'aquesta a la realitat de la comunitat a la qual es transmet el missatge. És a dir, no sols varia la història d'Espanya ensenyada a les escoles segons el període i el tipus d'escola, sinó que, a més, el temari elaborat pel Ministeri d'Educació posteriorment és adaptat en part pels mestres a l'hora de posar-lo en pràctica als seus pobles, la qual cosa constitueix un procés de «negociació» d'identitats entre el funcionari i la població local.[15]

L'*esfera semipública* és aquella en la qual actuen institucions privades en espais públics. Ens referim a partits polítics, sindicats, associacions culturals, grups esportius i institucions religioses.[16] Es tracta d'agents fonamentals en el procés de nacionalització, ja que poden reproduir el discurs oficial però també crear espais de sociabilitat diferents dels oficials, on es transmeten identitats nacionals molt diverses i sovint obertament enfrontades entre elles. Les institucions que actuen en l'esfera semipública, a més, vinculen l'adquisició d'identitats nacionals a processos de politització i d'adquisició d'identitats culturals, religioses o esportives. En molts casos la intensitat del procés de nacionalització depèn més del grau de politització d'aquestes agències de sociabilitat no oficials, que no del bon funcionament de les agències estatals. Si hi ha institucions alternatives que són capaces de crear i reproduir una idea de nació amb els mites, els ritus i la iconografia corresponents, aleshores la fortalesa de les institucions estatals és secundària per al procés de nacionalització. El cas del carlisme és significatiu: si la idea de nació es reprodueix a la parròquia, als espais de sociabilitat cultural, a les processons i a la premsa, aleshores es pot crear una identitat nacional espanyola antiliberal obertament contrària a la que promovien les institucions estatals.[17]

Les institucions culturals i laborals en l'esfera semipública es converteixen en un espai de nacionalització alternatiu fonamental, en particular durant períodes dictatorials. Quan la promoció pública d'altres idees d'Espanya i d'altres nacions diferents de l'espanyola es prohibeix i el règim dictatorial ocupa tots els mecanismes oficials de transmissió d'identitat nacional, els processos de nacionalització alternatius es produeixen en institucions privades. En els darrers anys del franquisme, per exemple, certs espais de convivència quotidiana —les fàbriques,

[15] Els diversos models d'història d'Espanya en els segles XIX i XX, a C. Boyd. *Historia patria. Politics, History and National Identity in Spain, 1875-1975*. New Jersey: Princeton University Press, 1997 i M. M. del Pozo Andrés. *Curriculum e identidad nacional. Regeneracionismos, nacionalismos y escuela pública (1890-1939)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000. Els processos d'adaptació de missatge oficial i de negociació d'identitats entre funcionaris i població local, a M. K. Vaughan. *Cultural Politics in Revolution. Teachers, Peasants, and Schools in Mexico, 1930-1940*. Tucson: University of Arizona Press, 1997.

[16] Com va estudiar George Mosse per al cas d'Alemanya en el seu clàssic *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. Ithaca: Cornell University Press, 1991. Primera edició de 1975.

[17] J. Canal. *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*. Madrid: Alianza, 2000; A. Delgado. *La otra Bizkaia. Política en un entorno rural durante la Restauración (1890-1923)*. Bilbao: UPV, 2008.

els bars, les penyes, les cooperatives i els locals de les associacions de veïns— es van convertir en llocs on es va generar una identitat col·lectiva democràtica. En aquests espais de micromobilització quotidiana, els espanyols van anar creant una interpretació col·lectiva dels esdeveniments i adquirint una percepció generalitzada de les injustícies creades pel règim. A més, a mesura que van augmentar els conflictes socials i, per tant, la repressió de la dictadura, aquesta identitat col·lectiva antifranquista es va anar aguditzant entre la població.[18]

Les mateixes institucions privades que actuaven en l'esfera semipública van servir com a instruments de reproducció i propagació d'identitats alternatives a l'espanyola. Podem recordar el paper de l'Església catòlica, les associacions de muntanyisme i del FC Barcelona com a instruments diversos, però importants, en la transmissió d'una identitat catalanista durant la dictadura de Primo de Rivera. D'una manera semblant, durant el tardofranquisme, les associacions culturals per la promoció de l'idioma i el folklore català van actuar com a instruments de nacionalització en uns ambients repressius que no deixaven espai per a la dissidència política.[19] Al País Basc van ser les associacions de veïns, els clubs de muntanyisme i els grups parroquials les institucions encarregades de la transmissió i reproducció del nacionalisme basc als anys seixanta i setanta del segle passat.[20]

L'*esfera privada* comprèn l'entorn familiar i de les amistats de l'individu. En aquest àmbit els individus adquireixen una identitat nacional per mitjà dels anomenats «instruments de personalització de la nació», és a dir, canals de comunicació pels quals les persones es van creant una idea de què és la nació. Aquests «instruments de personalització de la nació» es donen majoritàriament en la infantesa i la joventut dels individus i no tots pertanyen a l'esfera privada, també n'hi ha que actuen en les esferes públiques i semipúbliques. Com assenyala Fernando Molina, els «instruments de personalització de la nació» ens remeten a una sèrie d'experiències directes —excursions escolars i familiars, vacances i episodis d'oci— i indirectes —assimilació dels significats oficials i familiars concedits en una determinada cultura al paisatge per mitjà de la geografia, la literatura i les arts plàstiques— que actuen com a forjadores de la lleialtat nacional.[21] De manera complementària, la narració de la nació en l'àmbit familiar ocupa també un lloc preeminent en el procés de nacionalització de l'individu, encara

[18] O. Martín García. *A tientas con la democracia. Movilización y cambio político en la provincia de Albacete, 1966-1977*. Madrid: Catarata, 2008; X. Domènech. *Clase obrera, antifranquismo y cambio político: pequeños grandes cambios, 1959-1969*. Madrid: Catarata, 2008.

[19] X. M. Núñez Seixas. «Nuevos y viejos nacionalistas: El renacimiento de la cuestión territorial en el tardofranquismo, 1960-1975», *Ayer*, 72 (2008), p. 59-87.

[20] A. Pérez-Agote. *The Social Roots of Basque Nationalism*. Reno (Nevada): University of Nevada Press, 2006.

[21] F. Molina. «El historiador ante el *homo nationalis*. Reflexiones sobre biografía e identidad nacional», a I. Burdiel (ed.). *Lo individual y lo colectivo: los retos de la biografía*. València: PUV, 2012 (en prensa).

que aquest pugui qüestionar, anys més tard, el relat sobre la nació que va escoltar a casa durant la infantesa. Això és especialment rellevant en una societat com l'espanyola, on guerres i conflictes polítics successius van contribuir a forjar diverses memòries col·lectives que van traspassar els murs de les cases i es van assentar en la privacitat familiar.[22]

L'anàlisi de l'esfera privada ens facilita l'aproximació a l'individu en el procés de nacionalització. Cal tenir en compte que la majoria dels individus produeixen i reprodueixen la nació d'una manera discursiva en activitats quotidianes, que van des del fet d'identificar-se amb un col·lectiu nacional en una conversa fins al de consumir un determinat tipus de producte, passant per ser seguidor d'un equip de futbol en una competició internacional. No hi ha dubte que es tracta d'un àmbit més difícil d'investigar per una qüestió de fonts. Mentre que les fonts primàries de l'esfera pública i la semipública són relativament abundants i augmenten en nombre a mesura que ens endinsem en el segle XX, la mirada microscòpica de la nacionalització en l'àmbit individual no té més remei que basar-se en cartes personals, autobiografies, biografies, literatura popular, cançoners, folklore i, quan és possible, història oral per tal de comprendre aquestes «experiències de nació» que han anat esculpint les identitats nacionals dels individus en l'esfera privada.

Igual que amb l'esfera semipública, l'estudi de l'esfera privada ens obre la possibilitat d'entendre per què identitats alternatives a les promogudes en l'àmbit oficial han tingut tant d'èxit en moments determinats. La mateixa esfera domèstica, com s'ha suggerit en altres historiografies, és fonamental per a la construcció de les identitats de gènere, culturals i polítiques.[23] Ja fa temps que Hank Johnston va utilitzar la història oral per mostrar-nos que els contes dels nacionalistes catalans es van anar reactivant, reproduint i modificant durant el franquisme.[24] I ho van fer, sobretot, en l'àmbit familiar, l'espai en què la dictadura, a pesar de les seves pretensions, tenia més problemes per poder accedir-hi. Així mateix, Jon Juaristi ha assenyalat el paper nuclear que va ocupar la família a l'hora de reproduir una mitologia nacionalista basca, mentre que els treballs antropològics de Pérez-Agote han mostrat que la majoria dels joves que van adquirir una identitat abertzale propera a ETA durant el franquisme, ho van fer en el seu grup d'amics més pròxims, en la «colla».[25]

[22] M. Richards. «From War Culture to Civil Society. Francoism, Social Change and Memories of the Spanish Civil War», *History and Memory*, 14 (2002), p. 93-120.

[23] J. Tosh. *A Man's Place: Masculinity and the Middle-class Home in Victorian England*. New Haven: Yale University Press, 1999. Per a la representació de la dona «nacional» a Espanya, X. Andreu. «Retratos de familia (nacional): Discursos de género y de nación en las culturas liberales españolas de la primera mitad del siglo XIX», a I. Saz i F. Archilés (eds.). *Estudios sobre nacionalismo...*, cit., p. 79-111.

[24] H. Johnston. *Tales of Nationalism: Catalonia: 1939-1979*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1991.

[25] J. Juaristi. *El bucle melancólico. Historias de nacionalistas vascos*. Madrid: Espasa Calpe, 1997; Pérez-Agote, *Social Roots...*, cit., p. 159-191.

La nacionalització de les masses com a procés històric

A l'hora de dur a terme l'anàlisi del missatge, els canals i el receptor del procés de nacionalització en les tres esferes anteriorment assenyalades hem de tenir en compte quatre factors fonamentals.

En primer lloc, és fonamental la contextualització del procés de nacionalització perquè el concepte de nació espanyola canvia en relació amb els esdeveniments històrics. Quan es produeixen canvis polítics i socials profunds, s'altera el vincle dels individus amb la seva nació. Per exemple, les bases socials i els sentiments de pertinença a la nació espanyola es van alterar pel canvi de la dictadura franquista a l'actual règim democràtic. Òbviament, no era el mateix vincular-se d'una manera afectiva a la idea d'Espanya promoguda pel franquisme que a la reinvenció de la nació espanyola democràtica, si bé és cert que aquest canvi en els sentiments de pertinença va variar molt d'una regió a una altra.[26]

Aquestes transformacions vinculades a canvis polítics ens posen sobre la pista d'un segon element a tenir en compte en les nostres anàlisis històriques: la majoria dels processos de nacionalització s'esdevenen en una societat on la població ja té unes identitats nacionals més o menys assimilades. Sembla clar que, almenys des dels inicis del segle XX, els processos de nacionalització de masses són, en realitat, processos de «renacionalització» de masses, ja que no es creen i transmeten identitats nacionals per substituir les de l'antic règim, sinó que s'actua en un camp en què les identitats nacionals ja hi han estat assumides, dalt o baix, per la gran majoria de la població.[27] Així, quan la dictadura de Primo de Rivera va dur a terme un procés organitzat i sistemàtic de transmissió des de l'Estat d'una identitat espanyola autoritària, monàrquica i catòlica, el que va intentar fou un procés de renacionalització. Es tractava d'un adoctrinament de masses en què s'intentava promoure una espanyolitat que suplís altres identitats espanyoles —fossin liberals, socialistes, republicanes o carlines— i, en la mesura que fóra possible, també les identitats vinculades al catalanisme i el nacionalisme basc.[28]

En tercer lloc, considerem que la nacionalització no es produeix d'una manera aïllada, sinó que ho fa en conjunció amb processos d'adquisició d'altres identitats com la política, la religiosa, la regional o l'esportiva.[29] Els processos de naciona-

[26] Jordi Muñoz. «From National-Catholicism to Democratic Patriotism? Democratization and reconstruction of national pride: The case of Spain (1981-2000)», *Ethnic and Racial Studies*, 32 (4), 2008, p. 1-24.

[27] La idea de renacionalització, a Antonio Alcusón Sarasa. «El periódico *La Tierra* de Huesca durante la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)», *Argensola*, 117 (2007), p. 189-199.

[28] A. Quiroga. *Making Spaniards. Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses (1923-1930)*, Basingstoke: Palgrave-MacMillan, 2007, pp. 2-5.

[29] Entre els múltiples exemples, F. Molina. *La tierra del martirio español. El País Vásco y España en el siglo del nacionalismo*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 2005; X.M. Núñez. «The Region as Essence of the Fatherland: Regionalist Variants of Spanish Nationalism (1840-1936)», *European History Quaterly*, 31: 4 (2001), p.483-518; F. Archilés, M. Martí. «Ethnicity, Region and Nation: Valencian identity and the Spanish nation-state», *Ethnic and Racial Studies*, 24: 5 (2001), p.779-797.

lització molt sovint van de la mà de processos de politització en els quals l'adquisició d'un marc ideològic per part dels individus comporta l'adopció d'una idea particular de nació. Per exemple, el procés de politització en un sentit liberal de camperols a Andalusia a mitjan segle XIX i al començament del segle XX va comportar l'adquisició per part d'aquests d'una idea de nació espanyola intrínsecament democràtica.[30] Igualment, la propagació d'una identitat nacional espanyola conservadora en molts casos anava unida al procés de transmissió d'identitats religioses en els anys de la Restauració. La «recatolització» d'Espanya que va proposar l'Església a força de millorar la seva propaganda, mobilitzar els fidels, organitzar processons i promoure aparicions de marededéus va ser també, en molts aspectes, un procés de renacionalització. Aquest procés va ser potenciat posteriorment en l'àmbit estatal pels franquistes, que van convertir pràctiques populars religioses, com la celebració de la Setmana Santa, en elements clau per a la «recatolització» i la «renacionalització» dels espanyols.[31]

En quart lloc, els processos de nacionalització són dinàmics: es transformen a mesura que passa el temps. La manera en què un individu era nacionalitzat al principi del segle XIX difereix de la manera en què la identitat nacional es transmet al començament del XXI. Al principi del segle XIX els mitjans pels quals els individus podien «experimentar» la nació eren menys nombrosos que al final d'aquesta mateixa centúria. Al principi del segle XIX la nacionalització va estar molt vinculada a processos de mobilització política i religiosa en períodes bèl·lics. No és casual que fóra llavors quan es creà el concepte modern d'opinió pública, però sembla clar que els mitjans amb què es transmetia la identitat nacional tenien una presència menor en la vida quotidiana dels ciutadans de la que tindrien al final del segle XIX, quan els canals de nacionalització vinculats a l'oci, l'esport, la cultura i les noves formes associatives es converteixen en els pilars de la nova societat de masses.[32]

A mesura que ens endinsem en el segle XX, amb la consolidació d'una societat de masses a Espanya, els mitjans de comunicació de la nació es van multiplicant. No sols augmenten el nombre de transmissors clàssics com les escoles, els museus, les banderes, les estàtues i les capçaleres de premsa, sinó que apareixen mitjans nous com la ràdio, el cinema, la televisió i Internet, que multipliquen la presència de la nació en el dia de cada dia dels ciutadans. S'hi produeix el que podem anomenar un «procés d'acumulació de mitjans nacionalitzadors»

[30] G. Thomson. *The Birth of Modern Politics in Spain: Democracy, Association and Revolution, 1854-75*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2010.

[31] M. Richards. «Presentando armas al Santísimo Sacramento: Guerra civil y Semana Santa en la ciudad de Málaga, 1936-1939», a M. Richards, C. Ealham (eds.). *España fragmentada. Historia cultural y Guerra Civil española*. Granada: Comares, 2010, p. 253-286.

[32] I. Fernández Sarasola. «La opinión pública. De la Ilustración a las Cortes de Cádiz», *Ayer*, 80 (4), (2010), p. 53-81; Baker y Castro. «Presentación. Espectáculos en la España contemporánea. De lo artesanal a la cultura de masas», *Ayer*, 72 (4), (2008), p. 13-26.

pel qual l'individu té cada cop més referents de nació, tant en els espais públics i semipúblics com en l'esfera privada. Les «experiències de nació» es potencien en la quotidianitat de l'individu en incrementar-se exponencialment el nombre de referències a la nació que, d'una manera banal o no, surten dels mitjans de comunicació. Aquests mitjans reprodueixen missatges diversos, i sovint contradictoris, sobre la nació espanyola, que en les darreres dècades han inundat el dia a dia dels ciutadans amb referències nacionals. Els mapes del temps dels telenotícies, les matrícules dels cotxes, la publicitat, els partits de futbol professional, les monedes, les competicions esportives internacionals, els segells, els festivals europeus i iberoamericans de la cançó, els carnets d'identitat, les sèries televisives sobre història i els dominis d'Internet, per citar-ne alguns exemples, són un recordatori constant de la nació en la vida dels ciutadans espanyols contemporanis.

L'individu i el consum de la nació

En les conclusions del text de Molina i Cabo es fa referència a la necessitat de propugnar «una visió que insisteixi en la complementarietat entre els canals de nacionalització originats en la societat civil i els impulsats des de l'Estat i, per tant, en la pluralitat d'agents de nacionalització i la seva multidireccionalitat (de dalt a baix, de baix a dalt, horitzontal, etc.)». D'aquesta manera, argumenten, podrem «abocar-nos a aquest altre pol del procés nacionalitzador, l'individu que en l'època contemporània ha incorporat la nació en la seva identitat personal de forma plural i, de vegades, obertament heterodoxa respecte del cànon nacionalista». Tenen raó, Molina i Cabo, quan assenyalen que part de la clau dels processos de nacionalització rau a entendre perquè els individus decideixen apropiar-se de certes identitats nacionals i rebutjar-ne d'altres. Per què «venen» unes identitats nacionals i no d'altres en un determinat moment històric?

La resposta no és senzilla, però podem buscar-la en la relació entre una identitat nacional oficial generada «des de dalt» per l'Estat i una identitat no oficial generada «des de baix» en la societat civil. Segons ens mostren els treballs de Thomas Eriksen, el discurs estatal sobre la nació ha de tenir certa ressonància en la societat civil perquè aquesta el faci seu.[33] Aquesta ressonància, aquesta acceptació, diguem-ne, depèn de fins a quin punt el discurs nacional estatal té sentit dins de les experiències quotidianes de la població. Si el discurs oficial s'adapta a les realitats del dia a dia dels individus, passarà a ser part de la identitat nacional de la població sense grans problemes. Però si el discurs oficial no es relaciona amb les experiències quotidianes dels ciutadans, aquests crearan un relat nacional alternatiu en la societat civil que expliqui la seva realitat d'una manera més adient.

[33] T. Eriksen. «Formal and Informal Nationalism», *Ethnic and Racial Studies*, 16: 1 (1993), p. 1-25.

Si traspassem la tesi d'Eriksen al model de les tres esferes de nacionalització que hem presentat anteriorment, tindrem que el discurs estatal es transmet en l'àmbit oficial i en el semipúblic; mentre que la identitat nacional no oficial de la societat civil es canalitza en l'àmbit semipúblic i el privat. Així, en la mesura que el discurs oficial de la nació sigui adoptat per associacions no oficials en l'esfera semipública i en la narrativa nacional de la família, el procés de nacionalització serà un èxit. Ara bé, si el discurs oficial no encaixa amb les «experiències de nació» dels individus, en la societat civil es genera una identitat nacional divergent o, simplement, alternativa a l'oficial. Aquest va ser el cas de l'espanyolisme liberal en moltes zones rurals del País Basc, on va sorgir un nacionalisme espanyol carlí divergent, que utilitzava els referents culturals de les classes populars, apel·lant als seus mites i herois particulars en èuscar, i fent ús de pràctiques culturals àmpliament esteses, com el *bertzolarisme*.[34] Trobem un altre exemple de desfasament entre la identitat nacional promoguda des de dalt i la generada en les esferes semipública i privada en la dictadura de Primo de Rivera, que intentà transmetre una identitat nacional autoritària, monàrquica i catòlica, i va generar en bona part de la societat civil una identitat espanyola democràtica, republicana i laica, com també la propagació d'identitats catalanistes i *abertzales*.[35]

Aquest fenomen de «nacionalització negativa» es va tornar a produir, a la seva manera, en les darreres dècades del franquisme.[36] La narrativa de la nació espanyola de la dictadura franquista va ser majoritàriament rebutjada per una població profundament transformada pels canvis socioeconòmics. El nacionalisme oficial franquista estava molt lluny d'una població que no es veia reflectida en aquest discurs estatal i que va generar unes identitats nacionals divergents i alternatives en l'àmbit de la societat civil i en el de la família. Els exemples que hem aduït més amunt sobre la creació d'identitats nacionalistes basques i catalanes en associacions culturals i esportives (esfera semipública), i en l'àmbit familiar i del grup d'amics (esfera privada) en són il·lustratius.

És precisament en l'àmbit de l'esfera privada on trobem moltes de les claus del procés nacionalitzador. Com va assenyalar Balibar al principi dels anys noranta del segle passat, les nacions són possibles per la conversió de l'individu en *homo nationalis*, de la mateixa manera que es constitueix també en *homo politicus*, *economicus* i *religiosus*.[37] En el cas espanyol, les investigacions de Fernando Molina han estat pioneres a mostrar-nos com els individus incorporen la idea de nació a les seves identitats. Enfront dels «productors de nació» que, sota la forma d'estadistes, polítics, professors, periodistes, escriptors i funcionaris, generen

[34] M. Aizpuru, A. Delgado, M. Ostolaza. «Pueblo, política y nación en el País Vasco (1833-1936). Una aproximación a través de los *bertso-paperak*», a M. Esteban de Vega, M. D. de la Calle Velasco (eds.). *Procesos de nacionalización en la España contemporánea*…, cit., p. 336-339.

[35] A. Quiroga. *Making Spaniards*..., cit., p. 183-188.

[36] Núñez Seixas. «Nuevos y viejos nacionalismos»..., cit., p. 85-87.

[37] E. Balibar. «The Nation Form: History and Ideology», *New Left Review*, XIII (3), p. 329-361.

un relat, una mitologia i uns símbols nacionals, els individus «personalitzen la nació», la fan seva i en reformulen els conceptes.[38] Aquesta «personalització de la nació» és un procés d'apropiació de la pàtria per part de l'individu. Aquest adoba la nació amb les seves experiències, amb la seva lectura de la història en clau nacional, amb el seu reconeixement de símbols patris, amb la seva percepció del paisatge nacional, etc. I és que l'«efectivitat de la nació com a identitat descansa no en l'abstracció homogeneïtzadora que li confereixen els nacionalistes, sinó en l'exercici d'apropiació subjectiva que hi exerceix l'individu, associant-la al seu univers afectiu».[39]

És cert, com assenyalen Molina i Cabo en el seu text, que alguns autors han ignorat aquest procés d'apropiació de la identitat nacional per part de l'individu i han preferit utilitzar la tesi de Michael Billig sobre el «nacionalisme banal» per defensar el paradigma de la feble nacionalització a Espanya. Això no deixa de ser curiós, ja que la tesi de Billig fa referència a la transmissió de la identitat nacional en països on aquesta no és obertament qüestionada, com els EUA o Anglaterra. A més a més, sembla clar que els seus postulats no funcionen en territoris on una certa identitat nacional és àmpliament qüestionada, com és el cas de l'espanyola al País Basc.[40] Tanmateix, cal reconèixer el caràcter pioner del treball Billig a l'hora d'explorar la presència constant de la nació en la vida diària dels ciutadans. Les representacions simbòliques i lingüístiques de les nacions ens envolten de manera permanent i l'individu elabora la seva identitat dintre d'aquest marc. El procés de nacionalització és també un procés psicològic delimitat per unes condicions socials determinades, per bé que avui en dia tendim a dotar l'individu de més llibertat d'acció i elecció del que hi reconeixia Billig al seu llibre. L'individu no és un subjecte passiu, sinó que té un paper actiu en la personalització d'una identitat nacional, que va conformant i reproduint amb les seves activitats quotidianes.[41]

Arribats en aquest punt cal preguntar-nos sobre el paper que el consum ha pogut tenir en la personalització de la nació per part de l'individu. Si hi ha uns productors de nació, de narrativa nacional, podem parlar d'uns consumidors de nació? No sembla molt aventurat assenyalar que els processos de nacionalització són processos de consum de nació per partida doble. En primer lloc, podem parlar de consum de nació figurada en tant que l'individu fa seves, aprehèn i adapta les narratives elaborades pels productors de nació. Aquest seria un consum negociat, un consum en què els productors proporcionen les matèries primeres i els individus les «cuinen» en una identitat nacional personalitzada.

[38] F. Molina. «El historiador ante el *Homo Nationalis*»…, cit.

[39] *Ibid*, p. 11.

[40] S. Balfour, A. Quiroga. *The Reinvention of Spain. Nation and Identity since Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 147.

[41] J. Fox, C. Miller-Idriss. «Everyday nationhood», *Ethnicities*, vol. 8 n. 4 (2008), p. 550-551. Des de l'antropologia, M. Herzfeld. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. Nova York, Londres: Routledge, 2004.

Però també es pot parlar d'un consum de nació més immediat, aquell relacionat amb la compra d'objectes que ens remeten a la nació. Les estampetes religioses, les representacions de marededéus i sants locals, les samarretes d'equips de futbol, les banderes, els mapes, els llibres d'història, els pòsters, les figuretes commemoratives, els embolcalls de les mantegades i les rajoles de la Mare de Déu del Pilar són exemples de béns nacionalitzadors consumibles. Hem d'analitzar la nacionalització, des de la fi del segle XIX, en relació amb el sorgiment d'una societat de consum de masses. Es tracta d'una societat que, amb els seus retrocessos, va disposant gradualment de més temps lliure i de més diners a mesura que avança el segle XX i d'uns individus que van recreant part de la seva identitat en virtut del que consumeixen. I és que el consum de béns amb connotacions nacionals és una manera directa d'incorporar la nació en la vida de l'individu. Que potser hi ha millor manera de fer nostra la nació que posseint un objecte que la representa? Que potser hi ha millor manera de potenciar el sentit de pertinença al col·lectiu nacional que posseint un objecte que introdueix la nació en les nostres vides i, literalment, en les nostres cases?

L'anàlisi d'aquest tipus de consum de béns amb connotacions de nació ens torna a remetre a la quotidianitat, a les experiències del dia de cada dia amb què els individus recreen la seva identitat nacional.[42] Hi ha, a més, un altre nivell de reproducció de la nació d'una manera quotidiana per mitjà del consum, potser no tan evident però sens dubte més comú. Ens referim al que s'ha denominat la mercantilització de la nació (*commodification of the nation*), val a dir, la creació i venda de productes dissenyats específicament per a mercats nacionals. Aquí la varietat de productes és àmplia i va des del menjar fins a la literatura, passant per la música, la roba i els mitjans de comunicació. Tots són productes «nacionals» en tant que estan pensats per a un mercat nacional determinat, encara que el disseny no inclogui una bandera nacional o cap mena de simbologia pàtria expressa. Tots, tant si són comprats com simplement exposats, reforcen les afinitats nacionals del consumidor i reafirmen la seva visió del món com un lloc dividit en nacions.[43] Per entendre'ns, un polo de la marca Pedro del Hierro no necessita portar els colors de la bandera *rojigualda* al coll per a ser un producte «nacional», en té prou amb ser una peça dissenyada per al mercat espanyol i venuda a Espanya. Com a tal, el consumidor la considera com un producte «nacional» —a diferència de, per exemple, un polo francès de Lacoste— i, per tant, fa una associació mental d'aquesta amb Espanya, la qual cosa, al seu torn, reforça la presència de la nació en la seva vida diària.

[42] C. Palmer. «From Theory to Practice. Experiencing the Nation in Everyday Life», *Journal of material Culture*, n. 3 vol. 2 (1998), p. 175-199; J. Fox. «Consuming the Nation: Holidays, Sports and the Production of Collective Belonging», *Ethnic and Racial Studies*, 29 (2), (2006), p. 217-236.

[43] T. Edensor. *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Oxford: Berg, 2002, p. 108-109.

Conclusions

Michael Billig reconeixia al seu llibre *Banal Nationalism* que no sabia perquè volia que guanyés Anglaterra quan veia la seva selecció jugar al futbol.[44] Entenia que la premsa separava entre «ells» i «nosaltres», que la simbologia nacional era present en el seu dia a dia gairebé sense que ell la percebés i que les seves actituds quotidianes l'havien portat a concebre un món dividit en nacions. Però no sabia explicar el plaer que li produïa que el seu equip nacional hagués marcat més gols que el contrari. De la mateixa manera que el pare de l'anunci no sabia aclarir-li al fill per què eren de l'*Atleti*, Billig admetia la seva incapacitat per explicar els seus sentiments per un equip de futbol compost per onze senyors a qui mai no havia conegut. Explicar les profundes emocions que produeixen les identitats nacionals potser està fora de l'abast dels historiadors. Potser és un camp més indicat per a psicòlegs o psiquiatres. Però el que sí que podem explicar és com es construeixen, transmeten i recreen aquestes identitats nacionals.

En aquest article hem intentat contribuir a aquest enteniment esbossant un model per a l'anàlisi de la nacionalització a Espanya. Es tracta d'integrar el missatge (el «discurs nacional»), els canals de transmissió (les «institucions nacionals») i el receptor (l'«individu nacional») dins d'un marc en què es té en compte la relació multidimensional entre els tres elements. I convé estudiar aquesta relació multidimensional entre missatge, canals de transmissió i receptor emprant el microscopi de la història local, perquè només si ens aproximem a la nacionalització en un poble o en un barri podem analitzar el procés durant un nombre d'anys suficient. Dins del camp d'allò local hem diferenciat tres espais diferents de nacionalització: l'esfera pública oficial, l'esfera semipública i l'esfera privada. En cada esfera operen un nombre d'institucions públiques, privades o familiars que no sols transmeten discursos nacionals, sinó que els recreen i els alteren. Els processos de nacionalització depenen en gran manera de com hi encaixen els missatges transmesos en les diverses esferes. Si les narratives nacionals transmeses en l'esfera pública oficial són reproduïdes, o almenys no àmpliament qüestionades, en les esferes semipública i privada, llavors la idea de nació espanyola fomentada «des de dalt» té bones possibilitats de ser assumida per gran part de la població. Però si la idea de la nació espanyola oficial es qüestiona en l'esfera semipública i en la privada, llavors la recreació i propagació d'idees nacionals alternatives serà un fet, com van poder comprovar primoriveristes i franquistes.

Al llarg de l'article hem insistit en la naturalesa històrica dels processos de nacionalització. En aquest sentit hem de tenir en compte les continuïtats i transformacions dels processos de nacionalització i del mateix concepte de nació al llarg dels segles XIX, XX i XXI, així com el fet que els fenòmens d'assumpció d'una identitat nacional solen anar acompanyats de processos d'adquisició d'al-

[44] M. Billig. *Banal Nationalism*. Londres: SAGE, 1995, p. 125.

tres identitats com és ara la política, la religiosa, la regional o l'esportiva. També hem assenyalat la importància de l'individu en el procés de nacionalització. Més que un element passiu, l'individu és un subjecte actiu que «personalitza la nació», és a dir, la fa seva i en reformula els diversos conceptes a l'hora d'adquirir una identitat nacional. L'individu assumeix la seva identitat nacional d'una manera activa per mitjà d'una sèrie d'«experiències de nació», amb les quals, paral·lelament, va construint una afinitat emocional amb aquest col·lectiu imaginat que és la pàtria. En molts casos, aquestes «experiències de nació» es produeixen en l'esfera privada, la qual cosa ens remet a l'àmbit domèstic, familiar i de les amistats. I és dintre de l'esfera privada on també podem observar transmissió i reproducció d'identitats nacionals en les accions quotidianes dels individus, ja sigui en les converses informals o en el consum de béns «nacionals».

El model de les tres esferes pretén integrar les anàlisis de nacionalització de masses «des de dalt» amb les vivències de la nació «des de baix», per a la qual cosa combinem l'enfocament que va utilitzar Eugen Weber a *Peasants into Frenchmen*, basat en les teories de la modernització, amb una interpretació que se centra en el receptor i aplica un concepte d'identitat nacional més flexible i mitjançada a diversos nivells per diversos canals de comunicació. Amb tot, l'obra de Weber continua sent important en el nostre model, ja que explica els mecanismes pels quals l'Estat transmet la seva identitat nacional oficial. I és que en la historiografia, com en el *rock*, els clàssics no sols ho són per la grandesa que van assolir en el passat, sinó per la seva capacitat de mantenir-se influents en el present.